

ตำนานพระอุปคุตในสังคมไทย: การรับรู้ตำนานพระอุปคุตและความสัมพันธ์ กับประวัติของพระสาวกรูปอื่น*

วัชรภรณ์ ดิษฐปาน**

บทคัดย่อ

ตำนานพระอุปคุตในสังคมไทยปรากฏทั้งในวรรณกรรมพุทธศาสนาและวรรณกรรมท้องถิ่น ตำนานดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับคติความเชื่อเรื่องพระอุปคุตผู้มีอิทธิฤทธิ์ปราบมาร และพระอุปคุตกับความอุดมสมบูรณ์ที่ปรากฏในประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่นต่างๆ อย่างไรก็ตามเนื่องจากเรื่องราวของพระอุปคุตไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลี ทำให้มีความสับสนกับประวัติของพระสาวกรูปอื่นในพระไตรปิฎกบาลีคือ พระสุภูติเถระและพระควัมปติเถระ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกและโครงการวิจัยชื่อ “พระอุปคุต: การสืบทอดและการผลิตซ้ำความเชื่อ ตำนานและพิธีกรรมในสังคมไทยปัจจุบัน” ซึ่งเป็นโครงการย่อยที่ ๙ ในโครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “คติชนสร้างสรรค์: พลวัตและการนำคติชนไปใช้ในสังคมไทยร่วมสมัย” ผู้วิจัยขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร ณ ถลาง เมธีวิจัยอาวุโส สกว. ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๗ ซึ่งเป็นหัวหน้าโครงการวิจัยและอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

** อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และนิสิตดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย (คติชนวิทยา) ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

The Phra Upakhut Legend in Thai Society: Perception and Confusion between Phra Upakhut and Other Disciples of the Buddha

Watcharaporn Distapan

Abstract

The *Phra Upakhut* legend in Thai society appears in both Buddhist and local literature. The story is connected with the beliefs of *Phra Upakhut* as one of the Buddha's disciples who has the magical power to defeat *Māra* and who promises abundance and fertility. Rituals and rites in different regions of Thailand have been performed according to these beliefs. However, the non-existence of *Phra Upakhut* in the *Pali Canon* or *Tripiṭaka* makes the readers confused as his story is always mixed up with other two Buddha's disciples: *Phra Subhūthīthera* and *Phra Gavampatīthera*, whose lives are mentioned in the *Pali Canon*.

บทนำ

“พระอุปัคฺต” เป็นชื่อของพระอรหันตสาวกในพระพุทธศาสนาที่ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลีดังที่ปรากฏว่าในพระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ ๒๖ เถรคาถา ซึ่งมีรายชื่อพระเถระ ๒๖๔ รูป และ เล่มที่ ๓๒-๓๓ อปทาน ซึ่งมีรายชื่อพระเถระ ๕๔๐ รูป แต่ไม่มีชื่อพระอุปัคฺต เช่นเดียวกับพจนานุกรมชื่อเฉพาะในบาลี (Dictionary of Pali Proper Names) ทั้งเล่มที่ ๑ และเล่มที่ ๒ ก็ไม่ปรากฏชื่อพระอุปัคฺต (อภิชาติ ยอดสุวรรณ, ๒๕๓๔, น.๒๓) ชื่อและประวัติของพระอุปัคฺตปรากฏในคัมภีร์บาลีสัมัยหลัง คือคัมภีร์โลกบัญญัติของพม่า และวรรณกรรมปฐมสมโพธิ หากแต่เรื่องราวของพระอุปัคฺตที่เก่าแก่ที่สุดปรากฏในคัมภีร์อโศกาวทานภาษาสันสกฤต แม้ว่าจะมีรายละเอียดที่แตกต่างกัน แต่เรื่องราวที่ปรากฏตรงกันคือ พระอุปัคฺตเป็นพระสาวกในสมัยหลังพุทธกาล เป็นผู้ปราบ

พญามาร และเป็นพระอรหันต์ที่พระเจ้าอโศกมหาราชยอมรับนับถือ เรื่องราวการปราบมารของพระอุคุตปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาและตำนานท้องถิ่นต่างๆ ของไทย และยังสัมพันธ์กับประเพณีและพิธีกรรมในหลายท้องถิ่น แต่ด้วยเหตุที่พระไตรปิฎกบาลีไม่ได้กล่าวถึงพระอุคุต ทำให้เกิดเรื่องเล่าที่สับสนระหว่างพระอุคุตกับพระสาวกรูปอื่นที่มีตัวตนในพระไตรปิฎกบาลี และมักจะกล่าวถึงพระอุคุตว่าเป็นองค์เดียวกันกับพระสาวกที่มีคุณลักษณะบางประการคล้ายคลึงกันด้วย

๑. กำเนิดตำนานพระอุคุต

ประวัติของพระอุคุตสันนิษฐานกันว่าพระอุคุตเป็นพระภิกษุที่มีชื่อเสียงด้านเทศนาสั่งสอนในแคว้นมธูรา (Mathurā) ในอินเดียตอนเหนือ เป็นพระอรหันตสาวกสมัยหลังพุทธกาล อยู่ระหว่างช่วงรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๓ - คริสต์ศตวรรษแรก โดยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์เมารยะ ครองราชย์ประมาณปี พ.ศ. ๒๗๔ ในคัมภีร์*อโศกาวทาน* ซึ่งแต่งเป็นภาษาสันสกฤตได้กล่าวถึงประวัติของ “พระอุคุตต์” และความสัมพันธ์ระหว่างพระอุคุตต์กับพระเจ้าอโศกมหาราชว่าพระอุคุตต์เป็นพระเถระที่พระเจ้าอโศกมหาราชเลื่อมใสศรัทธา พระอุคุตต์เป็นผู้นำพระเจ้าอโศกเสด็จนมัสการปูชนียสถานในพุทธศาสนาและอธิบายประวัติสถานที่ต่างๆ (เสถียร โพธิ์นันทะ, ๒๕๒๒, น.๑๒๙, ๑๔๗)

นอกจากนี้ผู้สันนิษฐานว่าพระอุคุตเป็นพระภิกษุในนิกาย Sarvāstivādin เป็นพระป่าและมีสานุศิษย์จำนวนมากทางด้านการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน (meditation) หลังจากมรณภาพแล้วอารามของพระอุคุตบนภูเขาใกล้เมืองมธูราเป็นศูนย์กลางของการจาริกปฏิบัติธรรมอย่างน้อยจนถึงสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๗ (Strong, 1992, p.3)

ชื่อ “พระอุคุตต์” ปรากฏในคัมภีร์*อโศกาวทาน* ภาษาสันสกฤตซึ่งเรียบเรียงขึ้นประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๕ (เสถียร โพธิ์นันทะ, ๒๕๒๒, น.๑๒๓) ส่วนพระไตรปิฎกบาลีไม่มีชื่อพระอุคุต แต่ปรากฏเรื่องของพระอุคุตในคัมภีร์บาลีอื่นๆ ที่แต่งขึ้นในสมัยหลัง คือคัมภีร์*โลกบัญญัติ* โดยคัมภีร์บาลีมักเรียกว่า “พระกีสนา-อุคุตต์” และ “พระอุคุตต์”

คัมภีร์โลกบัญญัติเป็นผลงานของพระสังฆธรรมโฆษเถระซึ่งประวัติไม่ชัดเจนว่าเป็นชาวศรีลังกาหรือพม่า แต่นักวิชาการบางคนสันนิษฐานว่าเป็นพระชาวท่าตอนในพม่า คัมภีร์นี้แต่งขึ้นเป็นอักษรพม่าภาษาบาลี เป็นที่รู้จักแพร่หลายในพม่าแล้วในช่วง ค.ศ. ๑๓๕๕ (Strong, 1992, p.182) คัมภีร์เล่มนี้เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญเกี่ยวกับตำนานพระอุคุตในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีความสัมพันธ์กับตำนานพระอุคุตที่ปรากฏในคัมภีร์อื่นๆ คือ *ปฐมสมโพธิกถา* ที่แพร่หลายในไทย^๑ และคัมภีร์มหาอุคุตของล้านนา แต่คัมภีร์โลกบัญญัติเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่กว่าคัมภีร์อื่นๆ แม้ว่าคัมภีร์ *ปฐมสมโพธิ* จะเป็นคัมภีร์ที่แพร่หลายและเป็นที่ยอมรับมากกว่าก็ตาม เรื่องพระอุคุตปราบมารใน *ปฐมสมโพธิกถา* มีความสัมพันธ์กับคัมภีร์โลกบัญญัติ ดังนั้นจึงจะใช้เรื่องพระอุคุตที่ปรากฏในคัมภีร์โลกบัญญัติเป็นตัวแทนของตำนานพระอุคุตของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างระหว่างตำนานอินเดียกับตำนานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะของไทย

๑.๑ ตำนานพระอุคุตต์ของอินเดีย: พระอนุพุทธแห่งภูเขามูรุมณฑล

เรื่องพระอุคุตต์ที่เก่าแก่ที่สุดปรากฏในคัมภีร์สันสกฤตประเภทอวทานต่างๆ โดยมีเนื้อหากล่าวถึงประวัติชีวิตของพระอุคุตอย่างละเอียด ประวัติของพระอุคุตต์ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ของสันสกฤต เช่น *อโศกาวทานในทิพยาวทาน* (Divyāvadāna) *อวทานศตกะ* (Avadānaśataka) *มูลสารวาสตีวาทวินัย* (Mūlasarvāstivāda Vinaya) *ธัมมุขนิทานสูตร* (Damamūkanidānasūtra) คัมภีร์เหล่านี้เรียกพระอุคุตว่า “อุคุตต์” เรื่องราวของพระอุคุตต์ในคัมภีร์เหล่านี้แบ่งเรื่องได้เป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มที่พูดถึงประวัติของพระอุคุตต์ในฐานะพระอรหันต์ผู้มีชื่อเสียงแห่งเมืองมูรุมณฑลซึ่งกล่าวถึงประวัติชีวิตของพระอุคุตต์ก่อนบวชและเมื่อบวชจนมรณภาพที่อารามบนภูเขามูรุมณฑล กับกลุ่มที่พูดถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระอุคุตต์กับพระเจ้าอโศกในฐานะที่เป็นพระเถระที่พระเจ้าอโศกเลื่อมใส การสนทนาธรรมและการนำเสด็จพระเจ้าอโศกไปตามปูชนียสถานต่างๆ (Strong, 1992, pp.10-11)

^๑ เรื่องพระอุคุตต์ปราบมารปรากฏในพระนิพนธ์เรื่อง *ปฐมสมโพธิกถา* ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และ *โคลงสารปถมสมโพธิ* ฉบับอีสานดังสำนวนที่ปริวรรตโดยพระมหาชนะ ธรรมธโช ภมรพล

เรื่องเล่าเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์จากคัมภีร์สันสกฤตที่นำมาศึกษานี้ นำมาจาก *อโศกาวทานฉบับแปล* โดย ส.ศิวรักษ์ โดยแบ่งเนื้อหาตามลำดับเหตุการณ์สำคัญของชีวิตพระอุปัชฌาย์ ดังนี้

เนื้อหาตอนสำคัญ	เหตุการณ์สำคัญ
<p>ก. พุทธพยากรณ์ของ พระพุทธองค์ เกี่ยวกับ พระอุปัชฌาย์</p>	<p>พระพุทธองค์ตรัสกับพระอานนทว่า รั้อยปีหลังปรินิพพาน พระอุปัชฌาย์ผู้เป็นพระอนุพุทธเจ้าจะถือกำเนิดเป็นบุตรของพ่อค้ำน้ำหอมในเมืองมธรา พระอุปัชฌาย์จะเป็นผู้กระทำพุทธกิจแทนพระพุทธองค์ เมื่ออุปัชฌาย์บวชจะเป็นอาจารย์ที่ทำให้ศิษย์จำนวนมากบรรลุอรหัตผล</p>
<p>ข. อดีตชาติของ พระอุปัชฌาย์</p>	<p>พระอุปัชฌาย์ทำใหภิกษุจำนวนมากบรรลุอรหัตผล เช่นเดียวกับอดีตชาติที่เคยเกิดเป็นพญาวานรที่ภูเขาอูรัมณห์ พญาวานรได้ช่วยให้ฤๅษี ๕๐๐ ตนบรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า</p>
<p>ค. ชีวิตฆราวาสก่อน พระอุปัชฌาย์บวช</p>	<p>พ่อค้ำน้ำหอมสัญญากับพระศาณกลินว่าหากตนมีบุตรชายจะให้บวช แต่พ่อค้ำน้ำหอมเพิกเฉยจนมีบุตรชายคนที่สามชื่อว่าอุปัชฌาย์ พระศาณกลินทราบว่าเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าพยากรณ์ไว้จึงไปทวงสัญญา พ่อค้ำน้ำหอมกำหนดเงื่อนไขว่าหากอุปัชฌาย์ไม่ทำให้ตนมีกำไรหรือขาดทุน จะให้บวช มารับนาคาลให้เกิดกลิ่นเหม็นในเมืองมธรา อุปัชฌาย์จึงขายน้ำหอมได้กำไรมาก</p> <p>พระศาณกลินสอนให้อุปัชฌาย์ฝึกจิตจนในที่สุดจิตเป็นกุศลทั้งหมด และค้าขายด้วยคุณธรรม ต่อมาอุปัชฌาย์แสดงธรรมแก่นางโสณณีนวาสวทิตตา ทำให้นางวาสวทิตตาบรรลุโสดาบัน ส่วนอุปัชฌาย์เองบรรลุอนาคามีจากข้อธรรมของตนเอง พระศาณกลินบันดาลให้อุปัชฌาย์ค้าขายไม่ได้กำไรและไม่ขาดทุน พ่อค้ำน้ำหอมจึงให้อุปัชฌาย์บวช</p>

เนื้อหาตอนสำคัญ	เหตุการณ์สำคัญ
<p>ง. การปราบมารของ พระอุปคุตต์</p>	<p>เมื่อพระอุปคุตต์แสดงธรรมในเมืองมรุตุมารขัดขวางด้วยการให้ฝนตกเป็นมุกในวันที่ ๑ ตกเป็นทองในวันที่ ๒ และบันดาลมโหรี และการพ้อนรำของเหล่านางอัปสรในวันที่ ๓ มารนำพวงมาลัยดอกไม้สวมนี่คือพระอุปคุตต์ พระอุปคุตต์เอาชากงูสวมหัวมารชากสุนัขคล้องคอ และชากศพเห็บหูดมาร พญามารแก้ออกไม่ได้ในที่สุดต้องยอมแพ้พระอุปคุตต์ การเทศนาธรรมของพระอุปคุตต์ทำให้มีผู้บวชในพระพุทธศาสนาจำนวนมาก และพระภิกษุเหล่านี้บรรลอรหัตต์ถึง ๑๘,๐๐๐ รูป</p>
<p>จ. การพบกับ พระเจ้าอโศก</p>	<p>พระอุปคุตต์เป็นพระวิปัสณาจารย์ผู้มีชื่อเสียงแห่งนวกฎิกอารามณ เขาอุมณต์ พระเจ้าอโศกได้ยินกิตติศัพท์ของพระอุปคุตต์จึงปรารถนาจะไปสักการะ พระอุปคุตต์พร้อมพระอรหันตสาวกเดินทางมาหาพระเจ้าอโศกที่เมืองปาฏลิบุตร พระอุปคุตต์พาพระเจ้าอโศกจาริกไปสักการะสถานที่สำคัญในพุทธประวัติด้วย</p>

พระอุปคุตต์ใน*โอศิกาวทาน*เป็นผู้มีความสามารถทางการแสดงธรรมมาก ดังที่บทกถาใน*โอศิกาวทาน*กล่าวยกย่อง “พระอุปคุตต์เถระ” ว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาพระธรรมกถึก คำสอนของพระอุปคุตต์เหนือกว่าพระอินทร์ พระพรหม พระอิศาน พระยม พระวรุณ พระกุเวร พระเวสสุวรรณ พระโสณะ พระอหิทธิ และเทพเจ้าต่าง ๆ พระอุปคุตต์เป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ที่สามารถเอาชนะแม้พระกามเทพ (ส. ศิวรักษ์, ๒๕๕๒, น.๖๐) พระอุปคุตต์มีความสามารถในการแสดงธรรมตั้งแต่อยู่ในเพศฆราวาส ต่อมาจึงทำให้สานุศิษย์บรรลอรหัตต์ผลถึง ๑๘,๐๐๐ รูป พระอุปคุตต์ใช้ปัญญาทรมานพญามารจนพ่ายแพ้ และยังมีบทบาทในการนำเสด็จพระเจ้าอโศกมหาราชจาริกไปยังสถานที่สำคัญในพุทธประวัติด้วย

๑.๒ ตำนานพระอุปคุตของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: พระอรหันต์ผู้เข้าฌานสมาบัติอยู่ใต้มหาสมุทร

เรื่องพระอุปคุตที่เก่าแก่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่แพร่หลายในพม่าและไทยปรากฏในคัมภีร์*โลกบัญญัติ คัมภีร์โลกบัญญัติ* มีเนื้อหาเกี่ยวกับภูมิศาสตร์และโลกศาสตร์ โดยกล่าวถึงกำเนิดและการเปลี่ยนแปลงของจักรวาล โลก และสิ่งต่างๆ ในโลกตามคติพุทธศาสนา ส่วนที่กล่าวถึงพระอุปคุตปรากฏในตอนที่เราเรียกว่า “มารวิภาค” ซึ่งกล่าวถึงเรื่องมารต่าง ๆ โดยกล่าวถึงเรื่องพระเจ้าอโศกอัญเชิญพระอุปคุตมาคุ้มครองพิธีฉลองพระสถูป การทดสอบฤทธิ์พระอุปคุต และเหตุการณ์ที่พระอุปคุตปราบพญามาร *คัมภีร์โลกบัญญัติฉบับที่นำมาศึกษานี้* ศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง ได้แปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย และจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๒๘ สามารถจำแนกเหตุการณ์สำคัญดังนี้

เนื้อหาตอนสำคัญ	เหตุการณ์สำคัญ
<p>ก. การอัญเชิญพระอุปคุตมาคุ้มครองพิธี</p>	<p>พระเจ้าอโศกจะจัดงานฉลองพระมหาสถูปเมืองปตลิสปุตรและพระสถูป ๘๔,๐๐๐ แห่งที่พระองค์สร้างทั่วชมพูทวีป โดยจะจัดงาน ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน จึงขอให้คณะพระอริยสงฆ์คุ้มครองงานบุญของพระองค์มิให้มีอันตราย สามเณรผู้หนึ่งกล่าวถึงพระกสิณาคอุปคุตที่เข้าฌานสมาบัติอยู่ในปราสาทแก้วในมหาสมุทร ซึ่งเป็นผู้ที่พระพุทธรองค์พยากรณ์ว่าจะปราบมารพระภิกษุ ๒ รูปที่ได้รับมอบหมายให้ไปอัญเชิญพระอุปคุต พระทั้งสองจึงดำดิ่งไปใล้ที่ปราสาทแก้วในมหาสมุทร เมื่อพระอุปคุตทราบเรื่องจึงเชิญให้พระภิกษุทั้งสองเดินทางล่วงหน้าไปก่อน พระอุปคุตไปถึงที่ประชุมสงฆ์ก่อนพระทั้งสองรูป ทำให้ได้รับการสรรเสริญว่ามีฤทธิ์มากที่ประชุมสงฆ์ให้พระอุปคุตดูแลงานฉลองพระสถูป ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน</p>

เนื้อหาตอนสำคัญ	เหตุการณ์สำคัญ
ข. การทดลองฤทธิ์ พระอุคุต	<p>พระเจ้าอโคกเห็นพระอุคุตมีร่างผอมก็กังขาในอิทธิฤทธิ์ พระองค์จึงให้ปล่อยช้างตกมันแล่นไปทำร้ายพระอุคุต พระอุคุตเนรมิตให้ช้างหยุดนิ่งเหมือนหิน พระเจ้าอโคกขอมาพระอุคุต พระอุคุตจึงบันดาลให้ช้างกลับมามีชีวิตดังเดิม</p>
ค. การปราบมาร	<p>มารบันดาลให้เกิดพายุฝนเพื่อทำลายงาน พระอุคุตใช้ฤทธิ์หอบไปทิ้งที่อื่น พญามารบันดาลให้เกิดฝนทราย ฝนกรวด ฝนก้อนหิน ฝนด่านเพลิง พระอุคุตเนรมิตปราสาทกว้างรับไว้และหอบไปทิ้งนอกจักรวาล</p> <p>พญามารเนรมิตตนเป็นโคอุสุภราช พระอุคุตเนรมิตกายเป็นพญาเสือโคร่ง พญามารกลายเป็นพญานาคเจ็ดเศียร พระอุคุตแปลงเป็นพญาครุฑ พญามารแปลงเป็นยักษ์ถือตะบองเหล็กใหญ่เท่าลำตาล พระอุคุตเนรมิตกายเป็นยักษ์ใหญ่กว่าสองเท่า ถือตะบองเหล็กสองอัน พญามารเนรมิตกายให้งามประดับด้วยเครื่องหอมเข้ามาหาพระอุคุต พระอุคุตเนรมิตสุนัขเฝ้าคล้องคอพญามาร พญามารไปขอความช่วยเหลือจากท้าวจตุโลกบาล ท้าวสักกะ ท้าวสยามเทวราช ท้าวสันดุสิต ท้าวบริณมิติสวัสดิ์ และท้าวมหาพรหม แต่ไม่มีใครแก้ซากสุนัขเฝ้าได้ ท้าวมหาพรหมแนะนำให้กลับไปหาพระอุคุต พญามารยอมแพ้พระอุคุต พระอุคุตเนรมิตรัดประคตให้ยาวเพื่อมัดพญามารไว้ที่ภูเขาดลอด ๘ ปี ๘ เดือน ๘ วัน พญามารรำลึกถึงพระกรุณาของพระพุทธองค์ พร้อมตั้งความปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า พระอุคุตปล่อยพญามาร และเล่าถึงพุทธพยากรณ์ของพระพุทธเจ้า</p>

ตำนานพระอุปคุตในอโศกาวทานกับโลกบญญัตติมีความแตกต่างกันหลายประการ ดังนี้

	พระอุปคุตในอโศกาวทาน	พระอุปคุตติในโลkabญญัตติ
ที่อยู่	อารามบนเขา	ปราสาทแก้วใต้มหาสมุท
ชื่อเสียง	การแสดงธรรม	อิทธิฤทธิ์
มูลเหตุการ ปราบมาร	ปราบมารเพื่อมิให้มาขัดขวางการ แสดงธรรม	ปราบมารเพื่อมิให้มาทำลายงาน ฉลองพระธาตุดุสฎุบัติที่พระเจ้าอโศก จัดขึ้น
วิธีการปราบ มาร	ทรมานพญามารด้วยการคล้อง ซากศพ ซากสุนัขเฒ่า และซากงูไว้ กับมาร	แสดงอิทธิฤทธิ์ต่อสู้กับมารและ ทรมานพญามารด้วยการคล้องซาก สุนัขเฒ่าและผูกมารไว้กับภูเขาใหญ่
การพบกับ พระเจ้าอโศก	พระเจ้าอโศกเลื่อมใสศรัทธาพระ อุปคุต	พระเจ้าอโศกไม่เชื่อถือและทดลอง ฤทธิ์ แต่ยอมรับในที่สุด

ตำนานพระอุปคุตในโลkabญญัตติอันเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาบาลีที่เก่าแก่ที่สุด ที่กล่าวถึงพระอุปคุตจึงเน้นให้เห็นลักษณะเด่นของพระอุปคุตในด้านการมีอิทธิฤทธิ์มาก โดยพระอุปคุตเป็นพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ยังไม่นิพพาน พระอุปคุตอาศัยอยู่ในมหาสมุท เชื่อกันว่าเนรมิตปราสาทแก้วอยู่บริเวณสะดือทะเล พระอุปคุตเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์มาก ต่อสู้จนเอาชนะมารได้ จึงได้มีการอัญเชิญพระอุปคุตขึ้นจากมหาสมุท มาคุ้มครองงานพิธีต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปด้วยดี ตำนานพระอุปคุตในคัมภีร์พุทธศาสนาบาลีจึงเน้นเรื่องอิทธิฤทธิ์ของพระอุปคุตในการปราบมารและการที่พระอุปคุตเป็นพระอรหันต์ที่ยังไม่นิพพานแต่ยังมีชีวิตอยู่ปกปักรักษาพระพุทธศาสนา แตกต่างจากตำนานของฝ่ายสันสกฤตที่กล่าวเน้นถึงความเป็นธรรมกถิกของพระอุปคุต ไม่ได้เน้น

เรื่องอิทธิฤทธิ์ของพระอุปัศตู เรื่องราวของพระอุปัศตูที่รับรู้กันในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แถบพม่าและไทย จึงเป็นเรื่องของพระอรหันต์ปราบมารผู้ยังไม่นิพพาน แต่อาศัยอยู่ที่ตำบาสุมุท และเป็นผู้ที่คอยพิทักษ์พระพุทธศาสนาตามที่พระพุทธองค์พยากรณ์ไว้

๒. ตำนานพระอุปัศตูปราบมารในวรรณกรรมพุทธศาสนาและตำนานท้องถิ่นของไทย

ตำนานพระอุปัศตูปราบมารของไทยปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่อง *ปฐมสมโพธิกถา* และวรรณกรรมพุทธศาสนาของท้องถิ่นทั้งภาคเหนือ ภาคอีสานและภาคใต้ เรื่องราวของพระอุปัศตูที่ปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาของไทยปรากฏตรงกันกับในคัมภีร์ *โลกบัญญัติ* ดังที่อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล (๒๕๔๖, น.๕๔๐) กล่าวว่าเนื้อเรื่องพระอุปัศตูปราบมารใน *ปฐมสมโพธิกถา* ใกล้เคียงกับเนื้อเรื่องใน *โลกบัญญัติ* มากกว่าคัมภีร์อื่น *ปฐมสมโพธิกถา* พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาเล่มสำคัญที่กล่าวถึงเรื่องราวของพระอุปัศตูอย่างละเอียดในปริจเฉทที่ ๒๘ มารพันธปริวัตต์ เรื่องราวตอนที่กล่าวถึงพระอุปัศตูปราบพญามารมีเนื้อหาดคล้ายคลึงกับ *โลกบัญญัติ* สรุปได้ดังนี้

พระเจ้าอโคทมหาราชมีพระราชประสงค์ที่จะจัดงานฉลองพระธาตุสุภู ๘๔,๐๐๐ แห่งเป็นเวลา ๗ ปี ๗ เดือนและ ๗ วัน จึงต้องการให้พระภิกษุที่มีอิทธิฤทธิ์ป้องกันอันตรายที่จะเกิดในงานฉลอง พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายทราบว่ามีพระภิกษุคนอุปัศตูตเถระซึ่งอยู่ที่ตำบาสุมุทรมีฤทธิ์ป้องกันพญามารได้ จึงนิมนต์พระอุปัศตูให้เป็นผู้ป้องกันมิให้พญามารมาขัดขวางงานฉลองพระธาตุสุภูพญาวาสวัตติมารพยายามทำลายงานฉลองด้วยการบันดาลฝนอุปสรรคต่าง ๆ แต่ไม่สำเร็จ ในที่สุดพระอุปัศตูเนรมิตขากสุนัขผูกคอพญามาร พญามารจึงยอมแพ้พระอุปัศตู พระอุปัศตูรัดพญามารไว้กับภูเขาใหญ่จนเสร็จสิ้นงานฉลองพระธาตุ พญามารละพยศและตั้งความปวารณาจะบรรลพพุทธภูมิ พระอุปัศตูจึงปล่อยพญามารให้เป็นอิสระ (ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, ๒๕๓๐, น.๒๖๖-๒๗๔)

นอกจากปฐมสมโพธิกถาแล้วยังมีวรรณกรรมพุทธศาสนาท้องถิ่นในภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคใต้ที่กล่าวถึงเรื่องราวของพระอุปัศฺตที่ใช้ฤทธิปราบพญามาร ดังการเปรียบเทียบอนุภาคสำคัญที่ปรากฏในตำนานพระอุปัศฺตปราบมารสำนวน ปลายลักษณะของท้องถิ่นต่าง ๆ^๒ ดังนี้

ตารางแสดงอนุภาคลักษณะเด่นของตัวละครพระอุปัศฺต

เรื่อง/ อนุภาคสำคัญ	ปฐมสมโพธิกถา	มหาอุปัศฺต ล้านนา ภาคเหนือ	อุปัศฺตผาमार ภาคอีสาน	นิพนพานโสทร ภาคใต้
พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิต อยู่ได้มหาสมุทร	✓	✓	✓	✓
พระอรหันต์ผู้ได้รับ พุทธพยากรณ์ว่าเป็นผู้ ปราบมาร	✓	✓	✓	-
พระอรหันต์ผู้ได้รับการ ยกย่องว่ามีอิทธิฤทธิ์มาก	✓	✓	✓	✓

^๒ ตำนานพระอุปัศฺตฉบับท้องถิ่นที่นำมาใช้เปรียบเทียบกับพระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณูชิตชินโนรส นำมาจากวรรณกรรมหลายลักษณะ ท้องถิ่น ท้องถิ่นละ ๑ สำนวน วรรณกรรมภาคเหนือ คือเรื่องมหาอุปัศฺตล้านนา ฉบับวัดสำภา จากการปริวรรตของ อภิชาติ ยอดสุวรรณ โดยนำเนื้อเรื่องมาจากผูกที่ ๒-๓ วรรณกรรมภาค อีสาน คือเรื่องอุปัศฺตผาमार ฉบับวัดหนองขุหลุ จังหวัดอุบลราชธานี ปริวรรตโดยพระอริยานุวัตร เขมจารี และวรรณกรรมภาคใต้ คือเรื่องนิพนพานโสทร สำนวนที่ ๔ ของศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ปริวรรตโดย รองศาสตราจารย์ ดร.ปรีชา นุ่นสุข

ตารางแสดงลำดับเหตุการณ์ตอนพระอุคุตปราบพญามาร

เรื่อง/ เหตุการณ์สำคัญ	ปฐมสมโพธิกถา	มหาอุคุต ด้านนา ภาคเหนือ	อุคุตผามมาร ภาคอีสาน	นิพนพานิستر ภาคใต้
การหาผู้มีฤทธิ์มาคุ้มครอง งานพิธีกรรม	✓	✓	✓	✓
การนิมนต์พระอุคุตจาก มหาสมุทรขึ้นมาบนโลก	✓	✓	✓	✓
การยอมรับจากคณะสงฆ์ และชาวเมืองว่าพระอุคุต มีอิทธิฤทธิ์มาก	✓	✓	✓	✓
การใช้ฤทธิ์ป้องกันฝน รูปแบบต่างๆ ของมาร	✓	✓	✓	✓
การแสดงอิทธิฤทธิ์ต่อสู้กับ มารจนมารพ่ายแพ้	✓	✓	✓	✓
การกักขังมารไม่ให้มา รบกวนงาน	✓	✓	✓	-
การปล่อยมารหลังจาก ทำให้มารยอมรับอำนาจ พุทธศาสนา	✓	✓	✓	✓

แม้ว่าพระอุคุตจะเป็นพระอรหันตสาวกหลังสมัยพุทธกาล และไม่มีตัวตนในพระไตรปิฎกบาลี แต่ตำนานพระอุคุตปราบมารปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาเล่มสำคัญของไทยคือปฐมสมโพธิกถา และวรรณกรรมพุทธศาสนาท้องถิ่นก็ยังปรากฏเรื่องราวของพระอุคุตตรงกัน แสดงให้เห็นว่าตำนานพระอุคุตปราบมารนี้เป็นเรื่องที่แพร่หลายไม่น้อย โดยเฉพาะภาคเหนือและภาคอีสานยังมีตำนานมุขปาฐะปรากฏในการรับรู้ของคนในท้องถิ่นด้วย

ตำนานพระอุปคุตบางสำนวนในภาคเหนือและภาคอีสานกล่าวว่าพระอุปคุตเป็นบุตรของพระพุทธเจ้าโดยตรง โดยพระภิกษุรูปหนึ่งที่วัดในอำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง เล่าว่าพระอุปคุตเป็นบุตรของพระพุทธเจ้าโดยเกิดจากน้ำกามของพระพุทธองค์ที่ทิ้งลงในมหาสมุทร พระอุปคุตอยู่ในน้ำและมีอิทธิฤทธิ์มาก พระอุปคุตมีบทบาทในการดูแลรักษาพระธาตุไม่ให้มารมาทำลาย จึงเป็นที่มาของการที่คนภาคเหนือนิมนต์พระอุปคุตมาปกป้องงานบุญต่าง ๆ (Rhum, 1994, p.149) ตำนานสำนวนนี้จึงเน้นความสำคัญของพระอุปคุตที่มีใช่เป็นเพียงพระอรหันต์สาวกผู้สืบต่อพระพุทธศาสนา แต่เป็นพุทธบุตรทางสายเลือดของพระพุทธองค์โดยตรง พระอุปคุตจึงมีความสำคัญและความยิ่งใหญ่ เป็นตัวแทนของพระพุทธองค์ผู้สืบทอดพระพุทธศาสนา ความคิดเรื่องพระอรหันต์อุปคุตผู้สืบทอดสายเลือดจากพระพุทธเจ้านี้ยังปรากฏตรงกันกับตำนานมุขปาฐะอีสานสำนวนหนึ่งของจังหวัดนครพนมที่กล่าวว่าพระอุปคุตเป็นบุตรของพระพุทธเจ้ากับปลาปากคำ พระอุปคุตอาศัยอยู่ใต้บาดาล (พิเชฐ สายพันธ์, ๒๕๓๘, น.๕๔)

การเพิ่มคุณลักษณะเรื่องพระอุปคุตเป็นบุตรผู้สืบทอดสายโลหิตของพระพุทธเจ้าในตำนานท้องถิ่นจึงเป็นการเน้นความหมายและความสำคัญของพระอุปคุตในฐานะผู้สืบทอดและธำรงพระพุทธศาสนาในช่วงหลังพุทธกาล นอกจากนี้ยังเน้นความยิ่งใหญ่ของพระอุปคุต และช่วยเสริมให้เห็นว่าการที่พระอุปคุตมีอิทธิฤทธิ์มากก็เพราะเป็นบุตรของพระพุทธเจ้า จึงเป็นผู้เดียวที่สามารถปราบมาร และปกป้องไม่ให้มารมาทำลายพิธีกรรมทางพุทธศาสนา นอกจากนี้การที่วรรณกรรมพุทธศาสนาบาลีที่รับรู้กัน ไม่ได้กล่าวถึงกำเนิดของพระอุปคุต ทำให้ประวัติของพระอุปคุตมีความคลุมเครือและมีพื้นที่ว่างสำหรับการสร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับกำเนิดของพระอุปคุตที่หลากหลาย

๓. คติความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปคุตในสังคมวัฒนธรรมไทย

ตำนานพระอุปคุตที่ปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาและวรรณกรรมท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยทำให้มองเห็นการรับรู้เรื่องพระอุปคุตใน ๒ ลักษณะคือ ประการที่ ๑ ความเชื่อที่ว่าพระอุปคุตเป็นพระอรหันต์ผู้มีอิทธิฤทธิ์มากจนสามารถปราบมารได้ และยังมีชีวิตอยู่ถึงปัจจุบัน และประการที่ ๒ ความเชื่อที่ว่าพระอุปคุต

มีความสัมพันธ์กับความอุดมสมบูรณ์คือ มีอำนาจควบคุมน้ำและฝนฟ้า และสามารถบันดาลโชคลาภ คติความเชื่อดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับตำนาน ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ในสังคมวัฒนธรรมไทย

๓.๑ พระอรหันตสาวกผู้มีอิทธิฤทธิ์ปราบมาร

เรื่องราวของพระอุปัศตูที่ปรากฏในตำนานต่าง ๆ ล้วนปรากฏตรงกันในเรื่องการมีอิทธิฤทธิ์มากจนสามารถปราบพญามารได้ โดยพระอุปัศตยังมีชีวิตอยู่จนถึงปัจจุบัน ยังไม่นิพพาน แต่ปลีกตัวไปอาศัยอยู่ที่สะดือทะเล โดยเนรมิตปราสาทแก้วอยู่ใต้มหาสมุทร ในปฐมสมโพธิกถากล่าวถึงพระอุปัศตูว่า

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าของพระภิกษุของคัมภีร์ท่านทำลายอุทกชั้นอันใหญ่ลงไประหว่างมหาสมุทร แล้วเนรมิตปราสาทแก้วด้วยแก้ว ๗ ประการ ประดิษฐานในท้องมหาสมุทรแล้วท่านนั่งเหนือรัตนบัลลังก์อันตั้งอยู่ ณ ภายในท่ามกลางสัตตรัตนปราสาท ยับยั้งด้วยฉนวนสมาบัติสุขสันทีวารวายเป็นอันมาก เว้นจากภตตาทรมมิได้ฉันแลพระผู้เป็นเจ้าของคัมภีร์มีนามพระกิสนาอุปัศตเถร ฝ่ามาได้มาสู่สงฆสมาคมในที่นี้ ก็อาจสามารถจักรมานซึ่งมารโฉบไปให้พ่ายแพ้มหิทธานุภาพได้ (ปรมาณูคติชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, ๒๕๓๐, น.๒๖๘)

และยังได้กล่าวถึงอิทธิฤทธิ์ของพระอุปัศตูว่าท่านขึ้นจากพื้นมหาสมุทรเดินทางมาถึงที่ประชุมสงฆ์ก่อนพระภิกษุที่ล่วงหน้ามาก่อน ทั้งยังบันดาลให้ช้างตกมันของพระเจ้าอโศกกลายเป็นหินด้วย พระอุปัศตยังได้ใช้อิทธิฤทธิ์ปราบมาร จนมารยอมแพ้และยอมรับพระพุทธศาสนาในที่สุด (ปรมาณูคติชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, ๒๕๓๐, น.๒๖๘-๒๗๔)

คติเรื่องพระอุปัศตปราบมารมิได้ปรากฏเพียงในวรรณกรรมต่าง ๆ เท่านั้น หากแต่ปรากฏในความเชื่อและพิธีกรรมในท้องถิ่นด้วย จะเห็นว่าตำนานพระอุปัศตปราบมารทั้งที่ปรากฏในตำนานลายลักษณ์และตำนานมุขปาฐะได้อธิบายบทบาทความสำคัญของการอัญเชิญพระอุปัศตมาคุ้มครองการจัดงานสำคัญทางพุทธศาสนาซึ่งพบในภาคเหนือและภาคอีสาน เพราะการจัดงานดังกล่าวย่อมจะไม่ต้องกรำให้เกิดอุปสรรค จึงต้องมีการอัญเชิญพระอุปัศต และเหตุที่ต้องมีการอัญเชิญพระอุปัศตเพราะพระอุปัศต

เป็นพระอรหันต์ที่มีอิทธิฤทธิ์มากจนสามารถ “ชนะมาร” ซึ่งบันดาลลมฝนหรืออุปสรรคต่าง ๆ มาทำลายงานตามที่ปรากฏในตำนาน ดังนั้นเมื่อมีพระอุปคุตในงานพิธีทางพุทธศาสนาย่อมไม่มีมารมาผจญงาน การจัดงานจึงสำเร็จราบรื่นลงด้วยดี ความเชื่อเช่นนี้ยังคงดำรงอยู่ในพิธีกรรมของกลุ่มคนไทยยวนล้านนาในภาคเหนือ และกลุ่มคนไทยอีสาน ทำให้คนไทยภาคเหนือและภาคอีสานยังคงสืบทอดพิธีกรรมการอัญเชิญพระอุปคุตขึ้นมาคุ้มครองงานพิธีทางพุทธศาสนาของท้องถิ่น ดังการแห่พระอุปคุตมาไว้ในงานปอยหลวง^๓ เพื่อป้องกันอุปสรรคของชาวล้านนา (อุดม รุ่งเรืองศรี, ๒๕๔๒, น.๔๗๒๓) เช่น งานนมัสการพระธาตุทริภุญไชย และการอัญเชิญพระอุปคุตมาในงานบุญผะเหวดของจังหวัดต่างๆ ในภาคอีสาน เช่น มุกดาหาร ร้อยเอ็ด เลย เป็นต้น (ธีรพงษ์ จตุรพานิชย์, ๒๕๔๑, น.๑๓๐-๑๓๕ และ ผักกับพุทธ: ศาสนาและความเชื่อในสังคมด่านซ้าย, ๒๕๕๐, น.๑๐๐-๑๐๔) นอกจากงานบุญผะเหวดแล้วยังมีงานสำคัญอื่นๆ ที่จะมีการนิมนต์พระอุปคุตมาในงาน เช่น การแห่พระอุปคุตในงานนมัสการพระธาตุนมประจำปี (วิศิษฐ์ ดวงสงค์, ๒๕๔๒, น.๕๑๓๓-๕๑๓๖)

จุดมุ่งหมายของการอาราธนาพระอุปคุตมาคุ้มครองงานพิธีทางพุทธศาสนาเพื่อขออำนาจของพระอุปคุตปกป้องคุ้มครองงานพิธีต่างๆ ให้ดำเนินไปอย่างราบรื่นไม่มีอุปสรรคขัดขวาง โดยเฉพาะการป้องกันฝนหรือลมพายุต่างๆ ซึ่งสอดคล้องกับตำนานพระอุปคุตที่กล่าวถึงการที่พระอุปคุตป้องกันไม่ให้ฝนตกในงานฉลองพระธาตุเจดีย์ที่พระเจ้าอโศกมหาราชจัดขึ้น ความเชื่อดังกล่าวยังคงสืบทอดมาถึงปัจจุบัน ดังที่ชาวบ้านจังหวัดขอนแก่นกล่าวถึงความสำคัญของพิธีนิมนต์พระอุปคุตในงานบุญผะเหวดว่า “พระยาอุปคุตต่อพญามารไม่ให้เข้ามาบริเวณนี้ (ศาลาการเปรียญ) เป็นผู้รักษาความปลอดภัย จะขาดพิธีนี้ไม่ได้ ถ้าขาดการนิมนต์พระอุปคุตหรือแต่งเครื่องบูชา ‘เครื่องร้อยเครื่องพัน’ ที่ใช้ประดับคาถาพันไม่ครบ จะทำให้เกิดฝนไม่ตก มีลมพายุ และฟ้าผ่าแล้ง (ฟ้าผ่าแต่ฝนไม่ตก)” (บุญผะเหวดของชาวยุโรป: การวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา, ๒๕๓๔, น.๒๑)

^๓ งานปอยหลวงคืองานบุญสำคัญของคนไทยยวนล้านนา “ปอย” เป็นภาษาพม่าหมายถึงงานที่ผู้คนชุมนุมกัน ถือเป็นประเพณีปฏิบัติของล้านนาว่า เมื่อสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์หรือสิ่งที่เป็นถาวรวัตถุถวายพระภิกษุสงฆ์ จะจัดให้มีงานฉลองสิ่งนั้น คืองานปอยหลวง (วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดลำพูน, ๒๕๔๔, น.๑๘๘)

ความเชื่อเรื่องพระอุปคุตเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์มาก ยังมีชีวิตอยู่ใต้มหาสมุทร และสามารถจะนิมนต์ขึ้นมาคุ้มครองงานพิธีทางพุทธศาสนามีให้มารมาทำลายได้ปรากฏชัดเจนในคำอาราธนาพระอุปคุตในงานบุญพระเวสสำนวนหนึ่ง ดังนี้

โอกาสะ โอกาสะ

ฝูงข้าทั้งหลาย ภายในมีพระสงฆ์เป็นเค้า

ภายนอกมีออกตนเป็นประธาน

พากันจัดเครื่องสักการะกราบไหว้

แต่พระยอดให้อุปคุตเถระตนมีฤทธิ์อองอาจ

นิรมิตผาสาทแก้วกุฎี อยู่กลางน้ำใหญ่ ใจมักใคร่พรหมจรรย์

อยู่สุขขีปิโตกเส้า

บัดนี้ฝูงข้าทั้งหลาย พร้อมกันพึงยังพะเหวด

ในช่วงเขตอาชาม **ขอเชิญเจ้ากูด**

ทรงคุณความมากถึงขนาด

เป็นอาชัญแก่ผีในจักรวาล

ขอโอกาสอาราธนาไปผาบมารทั้งห้า อันจักมาเบียดเบียนฝูงข้าทั้งหลาย

ขอให้หายโศกภัยอันตรายทุกคำ พร้อมพรำทุกประการเทอญ (ฉัตต์

ปิยะอุย, ๒๕๔๑, น.๗๔)

ตำนานเรื่องพระอุปคุตผู้มีพระอิทธิฤทธิ์ปราบมารจึงสัมพันธ์กับความเชื่อและพิธีกรรมการนิมนต์พระอุปคุตมาคุ้มครองงานพิธีกรรมทางพุทธศาสนาดังงานปอยหลวงในภาคเหนือและงานบุญพะเหวดในภาคอีสาน การรับรู้เรื่องอิทธิฤทธิ์ของพระอุปคุตซึ่งสามารถจะเอาชนะพญามารอันรวมถึงอุปสรรค และเภทภัยต่าง ๆ จึงยังคงดำรงอยู่ในความเชื่อของคนในท้องถิ่น

๓.๒ พระอุปคุตกับความอุดมสมบูรณ์

ความสัมพันธ์ระหว่างพระอุปคุตกับความอุดมสมบูรณ์นี้จะกล่าวถึงเป็น ๒ ประเด็นคือ พระอุปคุตกับน้ำหรือฟ้าฝน และพระอุปคุตกับโชคลาภ

ตำนานพระอุปคุตกล่าวถึงการที่พระอุปคุตใช้อิทธิฤทธิ์ป้องกันฝนที่มารบันดาลขึ้น ดังใน *ปฐมสมโพธิกถา* ตอนที่กล่าวถึงมารบันดาลฝนรูปแบบต่างๆ ถึง ๑๐

ครั้ง ได้แก่ พายุใหญ่ ห่าฝนทรายกรด ห่าฝนกรดกรด ห่าฝนศิลา ห่าฝนถ่านเพลิง ห่าฝนลมกรด ห่าฝนอาวุธ ห่าฝนแก้วริ่ง ห่าฝนเปือกตม และมหันต์อันตรายกอบปร ด้วยองค์ ๔^๔ เพื่อทำลายงานฉลองพระธาตุแต่พระอุคุตป้องกันไม่ให้ฝนตกในงานได้ ทุกครั้ง (ปริมาณุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, ๒๕๓๐, น.๒๗๑) ดังนั้นการอัญเชิญพระอุคุตมาคุ้มครองงานจึงเท่ากับเป็นการสร้างความเชื่อมั่นว่าเป็นการป้องกันไม่ให้ฝนตกจนงานเสียหาย เพราะพระอุคุตมีอิทธิฤทธิ์ป้องกัน ฝนที่มารบันดาลได้

ในตำนานสำนวนต่าง ๆ มักกล่าวถึงอำนาจของพระอุคุตที่มีเหนือฟ้า และฝนฟ้า เช่น การที่พระอุคุตทำลายอุทกชั้นรลงไปอยู่ใต้มหาสมุทร การที่พระอุคุตป้องกันฝนของมารมิให้ตกในงานฉลองของพระเจ้าอโศกมหาราช ตลอดจนตำนานท้องถิ่นอีสานและภาคเหนือก็มักกล่าวถึงกำเนิดของพระอุคุตที่เกิดจากน้ำ (เป็นลูกเงือก/นางปลา) กับพระพุทธรูปเจ้าตั้งที่เอ่ยถึงมาแล้วในข้างต้น พระอุคุต จึงมีอำนาจควบคุมน้ำหรือความอุดมสมบูรณ์ โดยนอกจากพระอุคุตจะป้องกัน ฝนแล้ว ยังมีความเชื่อที่สามารถบันดาลให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาลทำให้เกิดความ อุดมสมบูรณ์ด้วย ดังกรณีที่ชาวบ้านหนองสง จังหวัดกาฬสินธุ์ทำพิธีแห่พระอุคุต ขอฝน เนื่องจากประสบภัยแล้งอย่างหนัก ฝนทิ้งชวงนานกว่า ๑๐ เดือน และน้ำใน เขื่อนลำปาวใกล้หมู่บ้านก็แห้งขอดเป็นปรากฏการณ์ในรอบ ๔๐ ปี เมื่อมีการจัดงาน บุญผะเหวดปี พ.ศ. ๒๕๕๖ พระสงฆ์และผู้นำชุมชนจึงได้จัดริ้วขบวนแห่พระอุคุต รอบหมู่บ้านเพื่อขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาลให้ฝนตก เพื่อบรรเทาภัยแล้งที่เกิดขึ้น ในจังหวัดกาฬสินธุ์ (กาฬสินธุ์แล้งหนัก! แห่พระอุคุตขอฝน, ๒๕๕๖)

ความเชื่อเรื่องการขอฝนจากพระอุคุตดังกล่าวสอดคล้องกับเรื่องการตั้ง พระอุคุตขอฝนร่วมกับพระพุทธรูปอื่น ๆ ในพระราชพิธีพืชมงคลศกสตร์ ดังที่ปรากฏ

^๔ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๗ พระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๕๒ อธิบายคำว่า “อนธการ” คือ ในความมืดมิดองค์ ๔ (คือมืด) เพราะวันแรม ๑๔ ค่ำ เพราะเป็นเวลาเที่ยงคืน เพราะป่าทึบ และเพราะเมฆหนาบดบัง (สุธี สุตประเสริฐ, โปรแกรมตรวจหาและเทียบเคียงพุทธวจนจากพระไตรปิฎก E-Tipitaka version 2.1, ๒๕๕๔, น.๓๒๓/๗๘๓)

หลักฐานในพระราชพิธีสิบสองเดือนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งกล่าวถึงพระอุปคุตในลักษณะพระบัวเข็มหรือทักษิณสาขาแบบพม่าว่าเป็นพระขอฝน โดยเป็นพระพุทธรูปจากเมืองมอญที่มีผู้นำมาถวายตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ใช้ตั้งในพระราชพิธีดังกล่าวหลายองค์เพื่อขอฝน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ๒๕๑๖, น.๕๕๒-๕๕๕)

การแห่พระอุปคุตในงานบุญพะหวัดนอกจากจะสัมพันธ์กับการขอความอุดมสมบูรณ์ของฝนฟ้าแล้ว ยังเชื่อกันว่าจะทำให้มีกินมีใช้ ประสบแต่ความรุ่งเรืองด้วย ดังการแห่พระอุปคุตในงานบุญพะหวัดของจังหวัดมุกดาหารซึ่งจะมีการสงฆ์นำพระอุปคุตจำลองในขบวนแห่ด้วย เพราะเชื่อกันว่าการสงฆ์นำพระอรหันต์อุปคุตจะทำให้มีน้ำกินน้ำใช้ และประสบความสำเร็จ (ฉัตร ปิยะอุย, ๒๕๔๑, น.๗๓)

นอกจากนี้พระอุปคุตยังสัมพันธ์กับความอุดมสมบูรณ์ในความหมายของโชคลาภ ความมั่งคั่งร่ำรวย โดยมีความเชื่อที่ว่าหากผู้ใดได้ทำบุญกับพระอุปคุตจะมีโชคลาภ ความเชื่อดังกล่าวเป็นที่มาของประเพณีตักบาตรเป็งปูดหรือตักบาตรพระอุปคุตในภาคเหนือ โดยเชื่อกันว่าในคืนวันเพ็ญที่ตรงกับวันพุธ พระอุปคุตจะขึ้นมาจากสะดือทะเล หากใครได้พบและใส่บาตรพระอุปคุตจะได้รับโชคลาภ ดังตำนานของชาวพม่าที่ว่าชาววางกุนคนหนึ่งได้ตักบาตรพระอุปคุตแล้วต่อมากลายเป็นเศรษฐี ต่อมาชาววางกุนจึงพากันรอตักบาตรพระอุปคุตในเวลาเช้ามีด (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ๒๕๑๖, น.๕๕๓-๕๕๔) ตำนานเช่นนี้ก็พบทางภาคเหนือของประเทศไทย เช่น ตำนานการสร้างวัดอุปคุตที่กล่าวว่าสามภรรยาผู้ยากจนได้ใส่บาตรสามแฉกกลับในกลางดึกวันเพ็ญในบริเวณริมแม่น้ำปิง ภายหลังทราบว่าเป็นร่ำรวยขึ้นเพราะได้ทำบุญกับพระอุปคุต จึงสร้างวัดอุปคุตขึ้นในบริเวณที่พบสามแฉก (พระครูพิทักษ์นิมิต และพระธีรชัย ใจดี, ๒๕๕๕, น.๕๕-๕๙)

ปัจจุบันประเพณีการตักบาตรพระอุปคุตเป็นประเพณีสำคัญของวัดอุปคุตที่จะจัดทุกวันเพ็ญพุธ ซึ่งปีหนึ่งจะมี ๑-๒ ครั้งหรือบางปีอาจไม่มีเลย เชื่อกันว่าพระอุปคุตจะจำแลงกายเดินปะปนอยู่ในกลุ่มภิกษุสามเณรที่ออกมารับบาตรในวันเพ็ญพุธ ในปัจจุบันวัดต่าง ๆ ในหลายจังหวัดทางภาคเหนือ เช่น เชียงใหม่

เขียนราย ลำพูน แพร่ ได้จัดประเพณีตักบาตรเบ็ญ็ญ็อดอย่างต่อเนื่องและเป็นประเพณีที่ได้รับความนิยมจากพุทธศาสนิกชนอย่างมาก โดยเชื่อกันว่าผู้ใดได้ตักบาตรในคืนเบ็ญ็ญ็อดจะมีแต่โชคลาภ คิดสิ่งใดก็สมปรารถนา (คนรออาบน้ำมนต์ตักบาตรวันเบ็ญ็ญ็อด, ๒๕๕๕)

เรื่องราวของพระอุปคุตที่ปรากฏในความเชื่อ ตำนาน ประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ จึงแสดงให้เห็นคติความเชื่อที่ว่าพระอุปคุตมีอิทธิฤทธิ์มาก มีบทบาทสำคัญในการปราบมาร ป้องกันอุปสรรคต่างๆ มิให้เกิดขึ้นในงานพิธีสำคัญทางพุทธศาสนา ทั้งยังสามารถจะก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ทำให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล และบันดาลโชคลาภให้แก่ผู้นับถือศรัทธาด้วย

๔. ความสัมพันธ์ระหว่างพระอุปคุตกับพระสาวกรูปอื่น

ชื่อและประวัติของพระอุปคุตไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลี แต่ปรากฏในคัมภีร์สมัยหลังอย่าง*โลกบัญญัติ*และ*ปฐมสมโพธิกถา* ซึ่งกล่าวถึงพระอุปคุตว่าเป็นพระอรหันตสาวกสมัยหลังพุทธกาล เป็นผู้ที่พระพุทธองค์ได้พยากรณ์ไว้ว่าจะเป็นผู้ปราบพญามาร ด้วยเหตุที่ประวัติของพระอุปคุตไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลีและมีลักษณะเป็นตำนานแทรกในวรรณกรรมพุทธศาสนาเล่มต่างๆ ทำให้มักมีความเข้าใจว่าพระอุปคุตเป็นรูปเดียวกับพระสาวกรูปอื่นซึ่งเป็นพระสาวกสมัยพุทธกาล เรื่องราวของพระอุปคุตที่มีอำนาจในการควบคุมน้ำ สามารถป้องกันฝนรวมถึงบันดาลให้ฝนตกได้ ทำให้มีการสืบสนว่าพระอุปคุตเป็นรูปเดียวกับพระสาวกในสมัยพุทธกาลบางรูปที่มีประวัติเกี่ยวกับการมีอำนาจเหนือน้ำหรือฝนเช่นเดียวกัน นั่นคือพระสุภูติเถระและพระควัมปติเถระ

๔.๑ พระอุปคุตกับพระสุภูติ

พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวถึงการตั้งรูปพระเถระเพื่อขอฝนในพระราชพิธีพืชมงคล โดยได้กล่าวถึงพระอุปคุตและพระสุภูติ ซึ่งมีผู้เข้าใจว่าเป็นรูปเดียวกันดังนี้

ยังมีพระพุทธรูปอีกอย่างหนึ่ง เป็นของมาแต่เมืองมอญ พระมอญพอใจเอามาถวาย ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ มาจนถึงในรัชกาลปัจจุบันนี้มีมากหลายองค์ เป็นรูปพระเถรนั่งก้มๆ หน้า มีใบบัวคลุมอยู่บนศีรษะ และมีเข็มด้ามปักตามหัวไหล่ตามเข่าหลายแห่ง ฐานรองนั้นเป็นดอกบัวคว่ำดอกหนึ่ง หงายดอกหนึ่ง ได้ฐานมีรูปดอกบัวใบบัว เต่า ปลา ปู ปั้นนูนๆ ขึ้นมา เป็นพระทำด้วยแก่นพระศรีมหาโพธิ์ลงรักปิดทองเบาๆ ว่าเป็นพระขอฝน มีเรื่องราวนิทานได้ยินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าอยู่ แต่ข้าพเจ้าจำไม่ได้ ในท้องเรื่องนั้นก็คล้ายๆ พระสุภูติ หรือสุภูติเถรนี้เอง ได้สอบถามพระสุเมธาจารย์^๕ แจ้งว่าเป็นรูปพระสุภูติที่ขอฝนนั่นเอง เข็มด้ามที่ปักอยู่ตามองค์ ซึ่งท่านเรียกว่าหมุด ว่าเป็นช่องที่บรรจุพระบรมธาตุ ฟังดูที่กล่าวนั้น ก็คล้ายหาเรื่องสุภูติอย่างไทยๆ ไม่แปลกอะไร

แต่ได้สอบถามพระคุณวงศ์^๖ แจ้งความไปคนละเรื่อง อ้างผู้บอกเล่ามีเรื่องยืดยาวว่า . . . พระพม่านั้นบอกว่าเรียกพระทักษิณสาขา ได้มาจากเมืองอังวะ ผู้ถามจึงถามว่า เหตุใดจึงมีหมวกสวมอยู่บนศีรษะ พระพม่าอธิบายว่า พระอุปคุตตะเถระองค์นี้ อยู่ในปราสาทแก้วได้น้ำ เดินไปในกลางฝนเหมือนอย่างมีร่มกันไม่เปียกกาย บางทีเห็นนั่งบนน้ำ ลอยขึ้นล่องแสงแดดไม่ต้องกาย . . . (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ๒๕๑๖, น.๕๕๒-๕๕๓)

จะเห็นว่ามีกรกล่าวถึงการตั้งรูปพระเถระเพื่อขอฝนในพระราชพิธีพฤกษศาสตร์โดยมีการตั้งรูปพระสุภูติเถระ และพระพุทธรูปที่มีลักษณะมีใบบัวคลุมเศียร มีหมุดตามหัวไหล่และเข่า มีฐานเป็นบัวและสัตว์น้ำ พระขอฝนในลักษณะหลังนี้มีผู้สันนิษฐานว่าเป็นรูปพระสุภูติเช่นกัน แต่ก็มีข้อมูลจากเมืองพม่าอธิบายว่าเป็นพระอุปคุต จึงมีความเข้าใจที่สับสนระหว่างพระอุปคุตกับพระสุภูติ

การที่มีความสับสนระหว่างพระอุปคุตกับพระสุภูติเพราะพระสุภูติเป็นพระสาวกในสมัยพุทธกาลที่เคยบันดาลให้ฝนตก โดยครั้งหนึ่งพระเจ้าพิมพิสารนิมนต์พระสุภูติไปที่เมืองราชคฤห์ แต่ลืมนัดเสนาสนะให้พระเถระ ทำให้พระสุภูติต้องอยู่กลางแจ้ง ฝนฟ้าจึงไม่ตก ทำให้ชาวเมืองเดือดร้อน ต่อมาพระองค์พิจารณาเห็นเหตุที่

^๕ พระสุเมธาจารย์ (ศรี) วัดชนะสงคราม

^๖ พระคุณวงศ์ (สน) วัดปรมย์ยิกาวาส

ฝนไม่ตก จึงทรงจัดกฎไปไม่ถวายพระสุภุติ เมื่อพระสุภุติเข้าไปพักในกฎแล้ว ฝนก็ตก ต่อมาฝนตกน้อยเกินไปไม่เพียงพอที่จะเพาะปลูกพระสุภุติจึงปรารภขอให้ฝนตก (บรรจบ บรรณรุจิ, ๒๕๓๗, น.๑๑๗, ๑๔๐) ว่า

ฝนเอ๋ย กฎีของเราสบาย มุงบังมิดชิดดี
 จงตกตามสบายเถิด จิตเราหลุดพ้น ตั้งมั่นดีแล้ว
 เราปรารภความเพียรอยู่ จงตกลงมาเถิดฝน
 (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙, น.๓๑๕)

ฝนก็ตกลงมาบรรเทาภัยแล้งที่เกิดขึ้น จึงเป็นที่มาของการตั้งรูปพระสุภุติเถระและสวดสุภุติสูตรเพื่อขอฝน ประวัติของพระสุภุติเถระที่บันดาลให้ฝนตกได้ แสดงถึงการมีอำนาจเหนือฝนฟ้า ทำให้มีผู้เข้าใจว่าพระอุปคุตคือองค์เดียวกับพระสุภุติเถระ เพราะสามารถบันดาลฝนได้เหมือนกัน อีกทั้งรูปปั้นของพระเถระที่เฝยหน้ามองฟ้าก็คล้ายคลึงกับรูปของพระอุปคุตปางกบาตรที่เฝยหน้ามองฟ้าด้วยเช่นกัน

๔.๒ พระอุปคุตกับพระควัมปติ

พระสาวกอีกรูปหนึ่งที่มีเรื่องราวว่าสามารถควบคุมสายน้ำได้ คือพระควัมปติ โดยครั้งหนึ่งพระพุทธองค์เป็นผู้มอบหมายให้พระควัมปติไปช่วยเหลือภิกษุและสามเณรทั้งหลาย มิให้ได้รับอันตรายจากกระแสน้ำหลากหลังฝนตก พระควัมปติได้ใช้ฤทธิ์ห้ามแม่น้ำสรภูไม่ให้ไหลหลากมาทำอันตรายแก่ภิกษุสามเณรทั้งหลายที่จำวัดอยู่ริมหาดทราย (บรรจบ บรรณรุจิ, ๒๕๓๗, น.๓๔๔-๓๔๕) ทำให้ได้รับการยกย่องจากพระพุทธองค์ ดังที่มีพระคาถาว่า

เทวดาทั้งหลายพากันนอบน้อมพระควัมปติ
 ผู้ห้ามแม่น้ำสรภูให้หยุดไหลได้ด้วยฤทธิ์
 ไม่ติดอยู่ในกิเลสและตัณหาไร ๆ ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งอะไรทั้งสิ้น
 ข้ามกิเลสเครื่องข้องทั้งหมดเสียได้
 เป็นมหายุณี ผู้บรรลุนิพพานแล้ว
 (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙, น.๓๑๖)

ภาพที่ ๑-๒ ป้ายจารึกประวัติพระอุปกุตและพระอุปกุตที่ประดิษฐานบนเกาะภูเก็ต

การที่พระควัมปติสามารถใช้ฤทธิ์ควบคุมสายน้ำได้ ทำให้เกิดความสับสนกับพระอุปกุตซึ่งไม่มีตัวตนในพระไตรปิฎกบาลีน่าจะเป็นพระควัมปติผู้มีอิทธิฤทธิ์มากเช่นกัน ดังป้ายจารึกประวัติพระอุปกุตที่สถาบันวิจัยและพัฒนาทรัพยากรทางทะเลชายฝั่งทะเล และป่าชายเลนที่จังหวัดภูเก็ต ซึ่งระบุว่า

พระอุปกุตหรือพระบัวเข็ม คือพระควัมปติที่ได้เรียกอยู่ในภาคกลาง แต่พระอุปกุตหรือพระบัวเข็มเป็นชื่อที่เรียกทางภาคเหนือ และในแถบประเทศพม่า มีลักษณะคือเป็นพระพุทธรูปที่มี채บัวปิดที่พระเศียร และมีตุ้มคล้ายเข็มหมุดอยู่ตามร่างกาย ๕ แห่ง อาทิ ไหล่ หน้าอก ฯลฯ จึงเรียกว่าพระบัวเข็ม . . .

ความเชื่อของพุทธศาสนิกชน จึงได้บูชาพระควัมปติหรือพระอุปกุตเพื่อป้องกันภัยพิบัติอันตรายที่เกิดจากน้ำ

(ภาพถ่ายป้ายจารึกพระควัมปติเถระ พระผู้ทรงพลังและอานุภาพในการห้ามน้ำ สถาบันวิจัยและพัฒนาทรัพยากรทางทะเล ชายฝั่งทะเลและป่าชายเลน จังหวัดภูเก็ต, ๒๕๕๕)

หลังการเกิดเหตุการณ์สึนามิในปี พ.ศ. ๒๕๔๗ พระมงคลวิสุทธ์ หรือหลวงปู่สุภา กันตสิโลได้แนะนำให้ประดิษฐานพระอุปกุตสี่ทิศเพื่อคุ้มครองเกาะภูเก็ต จังหวัดภูเก็ตจึงได้ประดิษฐานพระอุปกุตในตำแหน่งที่ท่านแนะนำ (หลวงปู่สุภา เกจิชื่อดัง

อายุ ๑๑๔ ปี อวยพรปีใหม่ชาวภูเก็ตอยู่ดีมีสุข, ๒๕๕๕) และได้มีการทำป้ายจารึกประวัติไว้ที่ฐานองค์พระอุคุตด้วย โดยป้ายดังกล่าวระบุว่าพระอุคุตเป็นองค์เดียวกับพระควัมปติ และยกประวัติของพระควัมปติตอนห้ามแม่น้ำสรงมาประกอบ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระอุคุตกับพระควัมปติว่าเป็นพระเถระรูปเดียวกัน

การที่เกิดความเข้าใจว่าพระอุคุตคือพระสุภูติบ้าง คือพระควัมปติบ้าง เพราะไม่ปรากฏเรื่องพระอุคุตในพระไตรปิฎกบาลีนั่นเอง ทำให้ประวัติพระอุคุตมีความคลุมเครือ จึงมักมีผู้นำไปเชื่อมโยงกับพระสาวกที่มีตัวตนในพระไตรปิฎก และมีอิทธิฤทธิ์เกี่ยวกับอำนาจในการควบคุมน้ำที่คล้ายกัน ดังพระสุภูติผู้บันดาลฝนและพระควัมปติผู้หยุดแม่น้ำสรง อาจกล่าวได้ว่า การเชื่อมโยงประวัติของพระอุคุตเข้ากับพระสาวกบางรูปในพระไตรปิฎกบาลี เป็นวิธีการหนึ่งในการสร้างตัวตนของพระอุคุตให้เด่นชัดขึ้นในฐานะพระสาวกสำคัญองค์หนึ่งของพระพุทธองค์ แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดความเข้าใจที่สับสนว่าพระอุคุตคือพระสาวกบางรูปที่มีชีวิตในสมัยพุทธกาล ทั้งที่จริงแล้วพระอุคุตเป็นพระสาวกในสมัยหลังพุทธกาลที่เชื่อกันว่ามีตัวตนอยู่ร่วมสมัยกับพระเจ้าอโศกมหาราช ดังที่ปรากฏใน*โอโคกาทาน โลกบัญญัติ* และวรรณกรรมพุทธศาสนาต่าง ๆ

บทสรุป

การศึกษาตำนานพระอุคุตในสังคมไทยพบว่ามีกรรับรู้เรื่องพระอุคุตอย่างกว้างขวาง แม้พระอุคุตจะเป็นพระสาวกที่ไม่มีตัวตนอยู่ในพระไตรปิฎกบาลี มีกล่าวถึงแต่เพียงในคัมภีร์ที่แต่งขึ้นสมัยหลังอย่าง*โลกบัญญัติ*และ*ปฐมสมโพธิกถา* แต่ตำนานเกี่ยวกับพระอุคุตผู้มีอิทธิฤทธิ์มากจนสามารถปราบมารได้กลับแพร่หลายในวรรณกรรมพุทธศาสนาของไทยและวรรณกรรมท้องถิ่นต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นการรับรู้เรื่องราวของพระอุคุตอย่างกว้างขวางในสังคมไทย คติความเชื่อที่ว่าพระอุคุตมีอิทธิฤทธิ์ในการปราบมาร สามารถบันดาลโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ผู้นับถือศรัทธา กลายเป็นที่มาของประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ในหลายท้องถิ่นด้วย

อย่างไรก็ตามเนื่องจากเรื่องราวของพระอุปัชฌ์ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลี จึงเกิดการเชื่อมโยงประวัติของพระอุปัชฌ์เข้ากับประวัติของพระสาวกบางรูปในพระไตรปิฎก เพื่อให้พระอุปัชฌ์มีตัวตนเด่นชัดขึ้นในฐานะพระสาวกในสมัยพุทธกาลที่ได้รับการกล่าวถึงในพระไตรปิฎก การรับรู้ตำนานเกี่ยวกับพระอุปัชฌ์ในสังคมไทยจึงมีความหลากหลาย แฝงไปพร้อมกับความคลุมเครือและความลึกลับ แม้ว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปัชฌ์จะดำรงอยู่อย่างใกล้ชิดในวิถีชีวิตของคนไทยในหลายท้องถิ่นอย่างต่อเนื่องก็ตาม

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๑๖). *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. (พิมพ์ครั้งที่ ๑๔). กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ.
- ฉัตร ปิยะอุย. (๒๕๔๑). *งานบุญผะเหวดมุกดาหาร วัดมโนภิรมย์ บ้านชะโนด อำเภอหว้านใหญ่ ๑๔-๑๕ มีนาคม ๔๑*. [ม.ป.ท.] พิริสเกล.
- ธีรพงษ์ จตุรพาณิชย์. (ต.ค.-ธ.ค. ๒๕๔๑). พระอุทิศกัมปงานบุญผะเหวด. *เมืองโบราณ*. ๒๔, (๔) ๑๓๐-๑๓๕.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (๒๕๓๗). *อสีติมหาสาวก*. (พิมพ์ครั้งที่ ๒). นนทบุรี: กองทุนศึกษาพุทธสถาน.
- บุญผะเหวดของชาวอีสาน: การวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา. (๒๕๓๔). ห้องปฏิบัติการทางมานุษยวิทยาของอีสาน, มหาวิทยาลัยขอนแก่น, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา.
- ผีกับพุทธ: ศาสนาและความเชื่อในสังคมด้านซ้าย. (๒๕๕๐). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.
- พระครูพุทธนาภิรมุต (ประพันธ์ กวาวลีปสาม), และ พระธีรชัย ใจดี. (๒๕๕๕). *พระมหาอุทิศพระอรหันต์ผู้ปราบมารบันดาลโชคลาภ*. เชียงใหม่: สันติภาพแพ็คพรีนธ์.
- พระประพันธ์ สุทธิจิตโต (กวาวลีปสาม). (๒๕๔๘). *อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระอุทิศที่มีต่อพิธีกรรมชาวพุทธล้านนา*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒๖ พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุเปตวัตถุ เภรคาถา เถรีคาถา. (๒๕๓๙). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระนิพนธ์ในเสนาบดี ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ (ส่วนวันที่ ๔). (๒๕๒๘). กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครพิมพ์. (ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราชและมูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย)
- พระมหาชนะ ธมฺมธโร ภมรพล ป.ธ.๙. (๒๕๔๒). *โคลงสารปถมสมโพธิ*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระสังฆธรรมโฆษะเถระ. (๒๕๒๘). *โลกบัญญัติ*. กรมศิลปากร, หอสมุดแห่งชาติ.
- พระอริยานุวัตร เขมจรีเถระ. (๒๕๑๓). *พระอุทิศผาบบาร*. มหาสารคาม: ทุนมูลนิธิอาเซีย.
- พิเชษฐ สายพันธ์. (๒๕๓๙) "นาคาคติ" *อีสานลุ่มน้ำโขง: ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา, สาขามานุษยวิทยา.

- วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดลำพูน. (๒๕๔๔). (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒)
- วิศิษฐ์ ดวงสงค์. (๒๕๔๒). แห่งพระอุปคุต (วัดพระธาตุพนม). ใน *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน* (ล.๑๕, น.๕๑๓๓-๕๑๓๖). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.
- ส.ศิริรักษ์, แปลและเรียบเรียง, (๒๕๕๒). *ความเข้าใจในเรื่องราวพระเจ้าอโศกและอโศกาวทาน*. (พิมพ์ครั้งที่ ๔). กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ไทย-ธิเบต.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. (๒๕๓๐). *ปฐมสมโพธิกถา*. กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- เสถียร โปธินันทะ. (๒๕๔๔). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. (๒๕๔๖). *ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, คณะอักษรศาสตร์, ภาควิชาภาษาไทย.
- อภิชาติ ยอดสุวรรณ. (๒๕๓๔). *บทบาทของพระอุปคุตในเรื่องมหาอุปคุตฉบับล้านนา*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, บัณฑิตวิทยาลัย, สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา.
- อุดม รุ่งเรืองศรี. (๒๕๔๒). *พุทธศาสนาในล้านนา*. ใน *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ* (ล.๙, น.๔๗๑๕-๔๗๒๔). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

ภาษาอังกฤษ

- Rhum, Michael R. (1994). *The Ancestral Lords: Gender, Descent, and Spirits in a Northern Thai Village*. n.p.: Northern Illinois University, Center for Southeast Asian Studies.
- Strong, John. (1992). *The Legend and Cult of Upagupta: Sanskrit Buddhism in North India and Southeast Asia*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

อินเทอร์เน็ต

ภาพสินธุ์แล้งหนัก! แห่พระอุปคุตขอฝน. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.komchadluek.net/detail/20130308/153510/ภาพสินธุ์แล้งหนัก! แห่พระอุปคุตขอฝน>
 คนรออาบนำมนต์ดีกบাত্রวันเป็งปืด. สืบค้นเมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ๒๕๕๕, จาก <http://www.chiangmainews.co.th/page/?p=76428>
 “หลวงปู่สุภา” เกจิชื่อดังอายุ ๑๑๔ ปี อวยพรปีใหม่ชาวภูเก็ตอยู่ดีมีสุข. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๕๕๕, จาก <http://www.manager.co.th/South/ViewNews.aspx?NewsID=9500000151658>

วัสดุบันทึกเสียง

สุธี สุดประเสริฐ. (๒๕๕๔). *โปรแกรมตรวจหาและเทียบเคียงพุทธวจนจากพระไตรปิฎก E-Tipitaka version 2.1* [วัสดุบันทึกเสียง].

ภาพถ่าย

ป้ายจารึกพระควัมปติเถระ พระผู้ทรงพลังและอานุภาพในการห้ามน้ำ. (๒๕๕๕). [ภาพถ่าย].
 สถาบันวิจัยและพัฒนาทรัพยากรทางทะเล ชายฝั่งทะเลและป่าชายเลน จังหวัดภูเก็ต.